

Filsø i forvandling

Jannie Uhre Ejstrud & Merete Vigen Hansen

Da fynbo-maleren Johannes Larsen kom ved Filsø, var der ingen tvivl om, hvad der betog ham: Det rige fugleliv og den storslåede natur, hvor han holdt af at gå på jagt, men som han også indfangede med sine penselstrøg. På det tidspunkt var Filsø allerede under forvandling, og siden 1852 da afvandingen begyndte, blevet gradvis blevet mindre. Efter Anden Verdenskrig blev det sidste af søen til frugtbar landbrugsjord, og sådan har det været frem til nu.

Men i 2012 stopper landbruget på Filsø. Aage V. Jensen Naturfond har købt Filsø-ejendommen på 2.326 hektar af

familieaktieselskabet A/S Fiil-Sø, og der bliver nu via et stort naturgenopretningsprojekt skabt et nyt Filsø på 915 hektar.

Storlandbruget på Filsø har også betaget mange, ligesom naturen betog Johannes Larsen. De 1200 hektar effektivt landbrug var i mange år med helt fremme i udviklingen, bl.a. i 1950 da man byggede Nordeuropas største kornlade.

Filsøprojektet har både stor lokal og regional bevågenhed, men også på nationalt plan er interessen stor. Det skal selvfølgelig ses i lyset af, at det arealmæssigt er et af danmarkshistoriens største naturgenopretningsprojekter.

Johannes Larsen – Troldeænder på Fiilsø 1925.

Museets undersøgelser ved Filsø

Hele denne kulturhistorie, hvoraf mange af de fysiske elementer nu forsvinder, er det vigtigt at få sikret og samlet sammen for eftertiden. I det hele taget sætter et naturgenopretningsprojekt af denne størrelse mange ting i gang. I en sådan proces har museet en vigtig rolle i at få beskrevet kulturmiljøerne. Museet for Varde By og Omegn har også været med ved bordet i udarbejdelsen af miljøvurderingen (VVM), og arkæologerne vil følge med i det jordarbejde, der skal foregå.

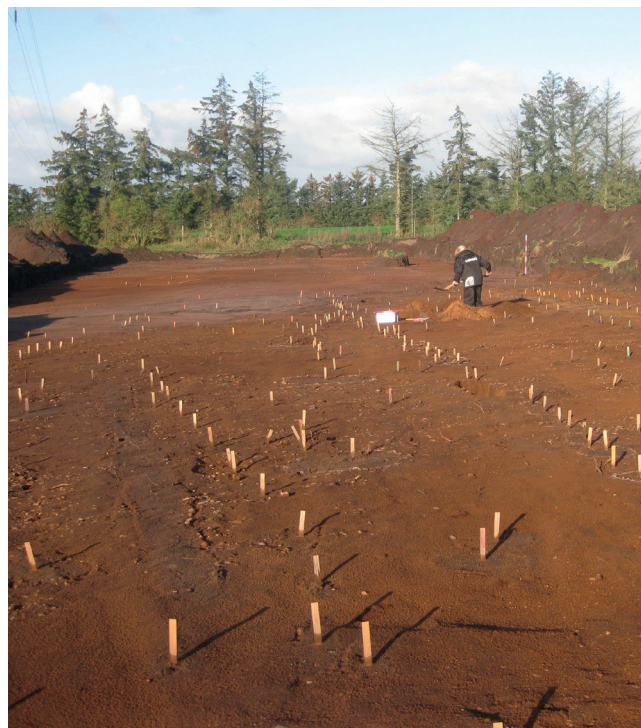
Johannes Larsens Filsø

Johannes Larsen kom i perioden 1913-46 om sommeren til Henne Kirkeby. Hans malerier fra Filsø hænger rundt om på landets museer, og på Nymindegab Museum er vi heldige at have et par håndfulde af værkerne, som er en del af udstillingen om Filsø. Fra sommeren 2012 udvides udstillingen i Nymindegab med endnu mere Filsø-historie, dels om landbruget og det nye Filsø, dels om det mangfoldige liv, der var ved oldtidens Filsø.

Museet for Varde By og Omegn udgav i 2011 bogen "En Malermesters Pensel fuldkommen værdig..." om nymindegabmalerne og malerisamlingen på Nymindegab Museum.

På arealerne bag Henne Kirke fandt arkæologer fra Museet for Varde By og Omegn i 2003 en lade- og produktionsplads fra vikingetiden. Den har ligget helt ned til det daværende Filsø, og man har kunnet sejle hertil – muligvis af Henne Mølleå. Museet har igen i år haft lejlighed til at grave på arealet, og der blev i september holdt stort detektortræf (se artiklen side 177). Fundene herfra vil blive udstillet på Nymindegab Museum, hvor man også kan se fund fra de mange udgravninger på stedet. Vikingetidspladsen i Henne blev af Kulturarvsstyrelsen udpeget som et af årets 10 bedste fund i 2011.

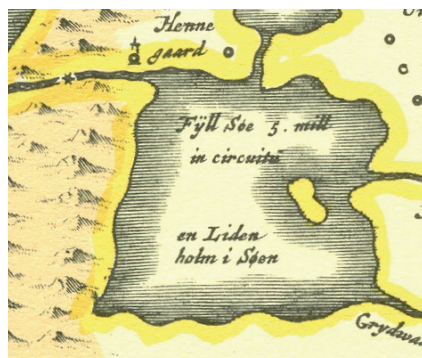
Arkæolog Lene B. Frandsen graver ved Henne Kirkeby i efteråret 2011. Det er vikingebyens vestligste række af huse, blomsterpindene er sat i, og på den anden side af bygrænsen er der fundtom sandjord. Tæt på Lene var der dog en smal udgang mellem husene til verden udenfor.

Naturgenopretningen af Filsø

Filsø, der for ca. 200 år siden strakte sig over 3.000 hektar, blev i årene efter 1852 reduceret til omkring 750 hektar. Afvandingen er sket i flere omgange i takt med et voksende behov for at udnytte arealet til landbrugsjord. Siden starten af den sidste store indvinding i 1940'erne har naturforkæmpere først arbejdet for fredninger i området og senere naturgenopretning af søen. Det kommer nu til at ske med de planer, Aage V. Jensen Naturfond har for ejendommen. Der skal i løbet af 2012 skabes et nyt Filsø på ca. 915 hektar ligesom der bliver iværksat pleje af de mange forskellige

naturtyper, der støder op til søen, så der er optimale forhold for et rigt fugleliv og en stor biodiversitet i øvrigt.

Samtidig med at der skabes de bedste betingelser for naturen, bliver der også åbnet mulighed for at besøgende kan opleve naturen på nærmeste hold. Fugleskjul med handicapadgang, udsigtspunkter, stier i området og udbygning og sammenkobling af cykelstiforbindelser vil give optimale forhold for færdsel i området i en passende afvejning mellem benyttelse og beskyttelse. Hertil kommer en formidling af søens natur- og kulturhistorie.

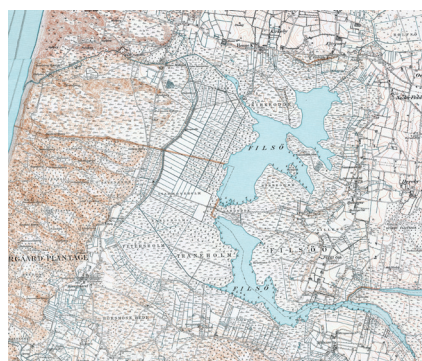
Jonnes Meyers kort fra 1659.

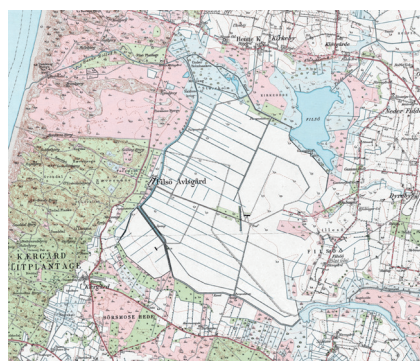
Videnskabernes Selskabs konceptkort fra 1800-03.

Generalstabens høje målebordsblade 1844-1899.

Generalstabens lave målebordsblade 1928-1945.

Kort & Matrikelstyrelsen 1953-1976.

COWI Luftfoto fra foråret 2011.

Det nye Filso

Søen bliver ca. 915 hektar.

Vandet i søen får en gennemløbstid på 3 måneder.

Syv kilometer af landkanalen, der afvander landbrugsarealet, fyldes op, og vandet ledes i stedet ind i søen.

Søen får en gennemsnitsdybde på 1,14 meter.

Søen kommer til at rumme 10.440.000 m³ vand.

Vandspejlet bliver omkring kote 1,6 m, hvilket er lavere end det tidligere Filso.

Fidde Sø og det nye Filso vil være to adskilte søer med hver deres vandområde og hvert deres afløb til Henne Mølleå.

Fidde Søs vandspejl ligger ca. 0,5 meter højere end det nye Filso.

Kilde: Aage V. Jensen Naturfond, Naturgenopretning af Filso, VVM-redegørelse, februar 2011.

Landbrug på søbund

Naturgenopretningsprojektet har konsekvenser for en række bygninger på stedet, og det er bl.a. derfor, Museet for Varde By og Omegn er kommet ind i billedet. Flere bygninger skal rives ned, og det er museets opgave at udføre en fyldestgørende kulturhistorisk registrering og dokumentation af stedet. Filsø har haft stor betydning for lokalsamfundet – både som sø og som landbrug – og det er vigtigt at bevare viden om landbruget, selvom det fysisk forsvinder. Dokumentationen bliver bl.a. i form af et omfattende billedarkiv med oversigts- og detaljefotos af anlæg og bygninger anno 2011 samt beskrivelser af deres funktion.

Som en del af naturgenopretningsprojektet bevares der nogle pumpestationer og digepartier, så landbrugsdelen af søens historie også i årene fremover vil kunne formidles i landskabet, ligesom det inddigede Petersholm bevares og fortsat skal dyrkes som fourageringsområde for bl.a. gæs og krondyr.

Filsø-området er i national optik unikt, idet der er tale om det største søareal, der er afvandet og udnyttet til landbrug i Danmark. Indtil 1852 fungerede søen som opdæmmede fordam til den gamle Henne Mølle.¹ I 1848 erhvervede proprietær Andreas Tranberg fra Lønborggård og landvæsenskommissær Knud L. Knudsen fra Forballum Henne Mølle og dermed også stemmeretten i åen og retten til Filsø og Rolfsø. Deres plan var at tømme den store sø for vand og udnytte søbunden som landbrugsjord. I september 1852 blev stemmewærket ved møllen fjernet, og vandet kunne løbe frit ud i åen, hvor slyngninger forinden var blevet udrettet. I løbet af få år svandt søens areal til 700 hektar og vandstanden faldt fra 5,3 til 2,2 meter over havets overflade.² I perioden indtil Anden Verdenskrig blev landbrugsjordens kvalitet gradvist forbedret ved etablering af dræn og afvandingskanaler.

Det største indhug i søens areal skete i årene 1941-1950, hvor arealet blev reduceret til 45-60 hektar (Fidde Sø) afhængigt af vandstanden.³ På baggrund af fødevarerituationen og ikke mindst arbejdsløsheden før og under Anden Verdenskrig vedtoges det at give statsstøtte til en udtørring

af søen, så området kunne udnyttes til fødevarereproduktion. En af Danmarks største søer blev nu nærmest helt omdannet til landbrugsjord. I forbindelse med udtørringen af den sidste del af søen, blev ca. 900 hektar fredet i 1958, bl.a. Fidde Sø og Filsø Hede.

Udnyttelsen af jorden til landbrug har siden starten været afhængig af, at det vand, der kom naturligt fra de vandløb, som havde deres udmunding i Filsø, kunne holdes ude. Hele afvandingskomplekset med dræn, gravede afvandingskanaler og pumpehuse, hvor pumperne arbejder konstant for at holde vandet væk fra marker og bygninger, er et kulturhistorisk særstykke.

Et barn af sin tid

Det er især korntørringsanlægget i Filsø, der har vakt museets interesse. Anlægget er så vidt vides det eneste af sin slags i Danmark, og det er derfor blevet det vigtigste element i et forskningsprojekt, der skal sætte det i sammenhæng med andre former for korntørring i 1900-tallet. Tårnet fra 1950 tilhører en tid, hvor ambitionerne for landbruget igen var opadgående. De to foregående årtier havde været præget af krise. Den omfattende økonomiske depression i 1930'erne gik direkte over i Anden Verdenskrig, og den nye situation under besættelsen skabte også inden for landbruget problemer. Ud over, at en stor del af landbrugsvarerne blev eksporteret til Tyskland, var der et problem med manglende tilførsel af kunstgødning og brændstof. Det var svært at skaffe fosforsyre-gødning, hvilket særligt kunne ses på de jyske hede- og mosebrug. Dertil var både 1940, 1941, 1942 og 1947 plaget af hårde vintre og ledsagende tørke om sommeren.⁴ I 1950 begyndte situationen dog at vende til det bedre, og igennem 1950'erne så blandt andet kornproduktionen en støt stigende årlig vækst. Det er denne verden, korntørringsanlægget er født ind i. En verden i fremgang og optimisme efter en periode, der nærmest ikke kunne have været værre for landbruget.

Det var en investering i fremtiden, da Fiil-Sø A/S i 1950 påbegyndte hvad der i samtiden blev betegnet som Nordeuropas

største landbrugsbyggeri.⁵ Kornlageret bestod af et 22 meter højt korntårn med tørreri i syv etager opført i røde mursten, ti 16 meter høje siloer, som hver kunne rumme 1.000 tønder korn, opført i bloksten, og angiveligt Danmarks største hejselade: 130 meter lang, 20 meter bred og 16,5 meter høj. Laden var bygget med høj kip og uden midterstolper. Konstruktionen gjorde det muligt at fylde hele laden næsten fra bund til top med neg, som blev transporteret fra hestevognen ved ladeporten til destinationsstedet via en bemandet kranlift, der kørte under loftet. Anlægget blev opført på Langodde i den østlige del af det inddæmmede område. Inden afvandingen af området delte den højtliggende odde Mellemsø og Søndersø, og man har nok vurderet, at her var den sikreste – og tørreste – grund at opføre så stort et byggeri på.

Allerede d. 14. december 1953, tre år efter opførelsen, brændte over halvdelen af den kolossale lade. I mellemtiden var der sket det landbrugshistoriske skift, at man ikke længere kun opmagasinerede de hele neg, men også kunne

**MACHINEFABRIEK
„BRABANT”
D.VAN OPSTAL N.V.
ZEVENBERGEN
NEDERLAND**

tærsker direkte på marken med mejetærskere. På landbrug som det progressive A/S Fiil-Sø var der nu større behov for en maskinhal til egnens første mejetærskere end en hejse-lade. Derfor besluttede ejerne i 1954 at genopføre hejse-laden (Vestladen) i afkortet version og på østsiden af tårnet opførtes der to år senere i stedet en maskinhal (Østladen) med stål-gitterspær. Ved samme lejlighed opførtes yderligere 12 betonsiloer med plads til 1.000 tønder korn i hver, denne gang med glideforskalling, dvs. støbt i beton på stedet. Også disse var blandt de første af deres art i Danmark, sikkert efter inspiration fra USA.

Det er omtrent sådan, anlægget ser ud i dag. Vestladen indeholder et 25-30 år gammelt Cimbria-tørreri samt plan-lager med plads til 15.000 tønder korn, og Østladen indeholder plantørringsanlæg, ligeledes med plads til 15.000 tønder korn. Tårnet indeholder det oprindelige hollandske tørreri, "Hollænderen", som dog ikke har været i brug siden 2009. I sidebygningen på tårnets vestside er "det lille tørreri", som sandsynligvis er fra 1960'erne. På tårnets østside er en anden tilbygning, der har været brugt som personale- og smedrum, samt en avnesilo. Øst for tårnet er der en vejerbod med bro-vægt. Der er fem ansatte på landbruget, og med undtagelse af "Hollænderen" var bygninger og maskiner stadig i brug i 2011. Foruden korntørringsanlægget omfattede landbrugs-selskabet A/S Fiil-Søs gods også en hovedbygning fra 1941, tre medarbejderboliger og ca. 15 driftsbygninger indrettet som bl.a. værksted, garage og et svineproduktionsanlæg.

A/S Fiil-Sø har haft stor betydning for egnen. Landbruget har stået i spidsen for mange landbrugsmæssige fornyelser og forandringer. De har været foregangsmand, både hvad arkitektur og maskiner angår. Virksomheden har også været fælles berøringsflade for mange af egnens unge mænd, som har arbejdet her i kortere eller længere perioder. Særligt i høstsæsonen har Filsø aftaget arbejdskraft fra lokalområdet, og mange kender "Hollænderen" og kan fortælle historier knyttet til høsten på stedet. I den forstand er korntørrings-anlægget både lukket, privat område og en del af en fælles lokal bevidsthed.

Nye tider

Filsøejendommen er i dag udpeget som Natura 2000 område, både som habitat-, fuglebeskyttelses- og Ramsar-område, hvilket begrænser den landbrugsmæssige udvikling. Der er også betydelige omkostninger ved at dræne og afvande, ligesom søbunden nogle steder har sat sig betragteligt. Samtidig er der nye ønsker og tendenser i samfundet, der går mod at få skabt flere naturområder, og Danmark har forpligtigelser over for områdets natur i EU-regi.

Vore oldeforældre, bedsteforældre og forældre oplevede afvandingen af søen, nulevende generationer forbinder Filsø med storlandbrug, og kommende generationer vil igen opleve en sø. Landkortene har forandret sig mange gange under-vejs, og i 2012 slås der nye streger igen, når Danmarks sjette største sø skal tegnes ind.

Derfor begyndte museet sammen med NaturKulturVarde allerede i 2010 at udbyde offentlige ture under navnet: Filsø – fortid, fremtid og fugletræk. Her får deltagerne både et indblik i søens historie, baggrunden for genopretningen og et kig ind i fremtiden til de forandringer, der skal ske.

Forfatterne kan kontaktes på:

Jannie Uhre Ejstrud: jue@vardemuseum.dk

Merete Vigen Hansen: mvh@vardemuseum.dk

Noter

1. Henne Mølle blev formentlig anlagt i forbindelse med opbygningen af Hennegård i 1140.
2. Palle Uhd Jepsen: *Vestjyske billeder*. Varde 1996, s. 88.
3. Fidsø Søs areal blev i 1994-1997 udvidet til ca. 90 hektar for med 50 % EU-støtte i forbindelse med et naturgenopretningsprojekt.
4. Claus Bjørn: *Det Danske Landbrugs Historie IV, 1914-1988*. Landbohistorisk Selskab 1988, s. 141.
5. Kjeld Hansen: Filsø blev udtørret på grund af tyskerne. I: *Det tabte land – Sydjylland*. Net-udgivelse 2008 (www.baeredygtighed.dk), s. 6.

Fidsø Sø fra Klønbakken.

Gæs og svaner på Filsø. Foto: Svend Bichel.

Kreaturer på Filsø Hede.

Lyngtue på Filsø Hede.

*Sidste kartoffelhøst på Filsø i september
2011. Fremover kommer naturen til at råde.*